

*Єфіменко Г.***СОЦІАЛЬНЕ ОБЛИЧЧЯ ВЧИТЕЛЬСТВА УСРР В КОНТЕКСТІ
ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА (1920-ті роки).**

Протягом усього часу існування радянської України вчительство складало значну частину її інтелігенції. Але особливо важливу роль в житті українського суспільства воно відігравало в 1920-ті роки. Є чимало об'єктивних і суб'єктивних чинників, що посилювали політичну і громадську вагу вчительства, робили його об'єктом найпильнішої уваги з боку компартійного керівництва. Серед них варто виділити такі три фактори.

По-перше, ключовою виявилася роль вчительства у завоюванні більшовицькою владою довіри селянства, або, висловлюючись тогочасною термінологією, у встановленні „змички” робітничого класу і селянства. Складності цього процесу полягали не лише в тому, що робітники були психологічно більш зрозумілими більшовикам. Більш важливим було інше – на відміну від міст, де спостерігалась велика скупченість населення та існувало чимало засобів для успішної агітації і пропаганди, становище на селі не було сприятливим для комуністичного впливу. У більшовицького керівництва не вистачало ні фінансових, ні кадрових можливостей для проведення тут такого роду кампаній, більшовицька партія була переважно неукраїнською за національним складом. До того ж на селі всі знали одне одного і агітація з боку незнайомих людей чи малоавторитетних селян-бідняків не могла бути дієвою. Лише до думки знайомої, поважної і освіченої людини селяни могли прислухатися. Вчителі в цих умовах були тією силою, що могла стати (і стала) своєрідним агентом впливу нової влади.

По-друге, країна знаходилася на стадії перед останнім „стрибком” до індустріального суспільства. Порівнюючи хід модернізації з роботою паротягу Н.Дейвіс зазначав: „Є довгий період готування, коли казан нагрівається і пара набирається тиску; далі йде критична мить відходу, коли пара тисне на поршні і починають обертатися колеса, після неї – фаза утвердження, коли двигун набирає обертів серед маси рипів та вібрацій і, нарешті, переможний стан руху, коли паротяг лагідно хурчить уздовж рейок з максимальною швидкістю та ефективністю”¹. Перша світова війна дещо загальмувала підготовку ходи цього локомотива. Вона спричинила різке падіння одного з основних показників успішності модернізації – промислового виробництва. Водночас скупчення величезної кількості людей в армії, передусім вихідців з села, сприяло значному підвищенню серед широких верств населення рівня усвідомлення потреби модернізаційних змін. Висловлюючись термінологією із визначення Н. Дейвіса, можна сказати, що стрімкими темпами накопичувалося

паливо для розігріву казана, якого раніше не вистачало. Однею з найважливіших передумов успішності модернізації був розвиток освіти. Роль вчительства, яка взагалі в добу модернізації є високою (власне кажучи саме у такі часи й формується вчительство як окрема соціальна група населення), у разі підвищується при підготовці і на початку ходи цього „локомотива”. Початкова освіта, швидке і більш якісне засвоєння якої було можливе лише рідною мовою, стає тим мінімумом, без якого годі й говорити про можливість успішного розвитку.

І третій важливий момент. Більшовики усвідомлювали, що виконання двох названих вище завдань (зміцнення влади та успішність модернізаційних процесів) неможливе без формування нової повсякденності. В царській Росії функції регулювання повсякденного життя виконувала церква. Та ряд обставин зумовив її неготовність до змін. Подібно до того як царський уряд усіляко намагався не допустити реформування політичної системи, православна церква, яка через Священний Синод була підпорядкована верховній владі, намагалася зберегти усталений спосіб життя. Одним з важливих інструментів консервації суспільних відносин була становість тогочасного суспільства. Своїми недалекоглядними діями урядові кола та церква немовби закривали у парового котла накривку при його одночасному нагріванні, не даючи змоги відійти парі і цим самим наближаючи вибух. Адже примусове дотримання становості спричиняло незадоволення широких верств населення, оскільки не давало ходи розвитку вертикальної мобільності населення у добу розпочатих економічних перетворень. Найбільш активні елементи нижчих станів, не маючи змоги у конструктивній праці реалізувати свої амбіції, ставали ворогами тогочасного ладу.

При більшовицькій владі ситуація відчутно змінилася. Людина із самих низів отримала можливість дійти до самих верхів суспільства і влади. А вчительство, особливо сільське (в місті для активістів було багато інших можливостей) і особливо на зорі радянської влади, саме й складалося з того активного елемента, що не лише сам був прихильним до змін та навчання (професія зобов'язувала!), але й здатного змінити інших. Більшовицька влада використовувала вчителя не лише для підготовки освічених кадрів, в тому числі і серед дорослого населення (лікнеп), а й для зміни повсякденних уявлень, традицій і звичаїв населення. І це завдання влади досить часто займало у вчителя більше часу, ніж суто освітнє і складало важливу частину його повсякденного життя². Тобто, всіляко сприяючи формуванню нової *повсякденності вчительства*^{*}, влада тим самим вирішувала більш

* Під цим терміном ми передусім розуміємо ту частину життя, що знаходиться поза межами безпосередніх обов'язків шкільного вчителя – навчання дітей.

глобальне завдання зміни традиційних уявлень і світосприйняття інших соціальних груп, верств та класів. Важливість цього завдання підтверджується словами першого наркому освіти РСФРР А.Луначарського: „Саме в переведенні на світлі розумні рейки того, що називається приватним життям, в цьому і є остання мета революції, її основне найвище досягнення”³. В УСРР вагомим засобом впливу влади на трансформацію повсякденності став обдуманий підхід до вирішення національного питання.

Всі три названі чинники наскільки сплетені між собою, що розділити і відокремити їх одне від одного не уявляється потрібним і можливим. В результаті взаємодії цих факторів повинна була утворитися нова культура, сформуватися людина особливого типу⁴. Іншими словами – мали відбутися ментальні зміни. І якщо потреба змін була об’єктивною і нагальною необхідністю, то їх форми та зміст визначалися „культурними плановиками” більшовицької влади. Але режим, який, за словами німецького вченого Ш.Плаггенборга, „виступав у якості учителя”⁵, спочатку мав „навчити” своїм цінностям вчительство, а вже через нього – маси. Саме під таким кутом зору – впливу режиму на вчительство і через нього – на широкі маси, перш за все селянські, не забуваючи при цьому про існуючий зворотній зв’язок, автор і має намір проаналізувати обличчя цієї соціальної групи. Для досягнення поставленої мети потрібно вирішити ряд завдань

В першу чергу слід звернути увагу на кількість вчительства в Україні та розподіл його між містом і селом. Це питання варто дослідити не лише в динаміці, але і в зв’язку з окресленими вище проблемами. У контексті аналізу завдань модернізації доречним буде порівняти динаміку кількісного складу вчительства та робітничого класу. Також слід порівняти кількість вчителів на початку 1920-рр. із дорадянським періодом, звернувши увагу на ті тенденції, що були характерні до приходу радянської влади.

У тісному взаємозв’язку з аналізом кількісних характеристик вчительства є вивчення його національного та гендерного складу. Доцільно буде звернути особливу увагу на динаміку змін цих характеристик протягом досліджуваного періоду. Значущість цих чинників підсилюється також їх вагомим місцем у системі більшовицької агітації та пропаганди.

Надзвичайно важливим при аналізі ситуації на початку 1920-х рр. є вивчення організаційної структури вчительства. Перша світова війна та революційні події надзвичайно активізували вчительство. Вчительські організації у цей час мали суттєвий вплив на перебіг подій. Чимало уваги таким організованим структурам приділяло і більшовицьке керівництво. Тож дослідження розвитку профспілки робітників освіти допоможе дослідити обличчя цієї соціальної групи в контексті її взаємовідносин із владою.

Доповнить соціальний портрет вчительства початку 1920-х рр. аналіз його фаховості і компетенції. Для цього варто проаналізувати освіту вчителів як за ступенем освіченості (початкова, середня, вища), так і за спеціалізацією (наявність педагогічної освіти). Важливим також є педагогічний стаж.

В історіографії чимало уваги зверталось на проблеми освіти. Ще з початку 1920-х рр. за сферою освіти закріпилася назва – „третій фронт” (слідом за військовим та господарчим). Це свідчило про те, що більшовицьке керівництво надавало значної ваги цьому питанню. Відтак і цікавість істориків до нього є цілком закономірною. Щоправда досліджувався перш за все освітній процес, вчителю як окремій соціальній групі населення уваги приділялося значно менше. „Обличчя” вчительства періоду початку 1920-х рр. і, зокрема, в контексті тих обставин, що зумовили надзвичайну його важливість у цей період, проаналізовано недостатньо. Для радянської історіографії це було цілком логічно – навіщо ретельно досліджувати одну з частин „прошарку” між робітничим класом та селянством (як тоді називали інтелігенцію), тим більше з огляду на її далеко неоднозначне ставлення до більшовицької влади на початку 1920-х рр.? У сучасній українській історіографії цій проблемі теж приділяється недостатньо уваги. Близько до поставленої проблеми підійшов у своїй монографії О.Кліцаков⁶. Однак більша протяжність досліджуваного періоду (1917-1937) та підхід до проблеми фактично з марксистсько-ленінських методологічних засад (його журнальні статі на цю тематику були надруковані в Українському історичному журналі в 1988 та в 1990 рр.⁷) не сприяли розкриттю проблеми. Більш сучасними виявилися підходи О.Богінської⁸, однак територіальна обмеженість (досліджувалося вчительство Донбасу) не дала змоги розкрити питання на всеукраїнському рівні.

Зовсім іншим ставлення до позначеної проблеми було в 1920-ті рр. Більшовицька влада пильно слідкувала за настроями вчительства. Вона не лише простежувала, але й формувала його обличчя у той час. Соціальне обличчя вчительства було під постійним контролем влади і знаходило своє відображення як в узагальнюючих працях⁹, так і в загальних статистичних довідниках того часу¹⁰. Воно також аналізувалося за результатами переписів населення (передусім 1926 р.) та перевірялося під час спеціальних переписів освітніх установ у 1922 та 1927 рр.¹¹. Ці джерела і стали основними у нашому дослідженні. Окрім того, до джерел слід віднести тогочасну пресу, передусім газету „Народний вчитель”, журнал „Шлях освіти” та „Бюлетень Наркомосвіти”. В ряді випадків, особливо тих, що стосуються початку досліджуваного періоду, надзвичайно корисними виявилися „Збірники Узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України”.

Першим питанням, на яке ми звернемо увагу у своїй роботі, стане аналіз кількості вчительства. Це питання, здавалося б, просте і суто технічне. Адже

статистика – це не продукування оцінок і поглядів, а констатація фактів. Пропаганда і агітація зовсім не є її призначенням, відтак показники мали б бути позбавлені ідеології. Однак тут виявилися певні підводні каміння.

Під час опрацювання архівних документів другої половини 1930-х рр. автор занотував собі статистичні дані, що стосуються чисельності вчителів усього міжвоєнного періоду. Вони здалися правдивими, хоча б тому, що там постійно зустрічалися примітки про небажаність публікації даних за окремі роки. Це нашттовувало на думку, що для внутрішнього користування використовувалися справді достовірні дані. Ось які цифри там містилися (кількість надавалася в середньому за увесь навчальний рік)¹²:

Таблиця 1.

Кількість вчителів у 1920-х роках за даними, що існували наприкінці 1930-х рр.

Рік	Кількість вчителів нижчих та середніх загальноосвітніх шкіл.
1914-15	45 383
1921-22	42 376
1922-23	44 479
1923-24	44 484
1924-25	46 863
1925-26	55 317
1926-27	61 027
1927-28	67 913
1928-29	75 380

Висновок із цих цифр впливає такий – війна дещо загальмувала розвиток шкільництва. Але із закріпленням радянської влади ситуація почала виправлятися, що, власне, і свідчить про безумовні переваги нової влади. Здавалося б, усе логічно – хіба може у добу військових дій ситуація покращитися? І так добре, що зменшення кількості вчителів було не занадто суттєвим. Однак ці цифри варто порівняти з іншими, які фігурували у статистичних даних 1920-х років¹³. Кількість вчителів у нижче наданій таблиці вказана на початок календарного року, тобто на 1 січня. Відтак порівнювати слід показники, приміром, 1921-22 р. з *Таблиці 1* і 1922 р. – з *Таблиці 2*

Таблиця 2.

Кількість вчителів у 1920-х роках за даними, що існували в
1920-х рр.

Рік	Кількість педагогів
Січень 1911	35 460
1914	44 083
1915	44 862
1922	62 740
1923	51 617
1924	46 717
1925	46 863
1926 (станом на 1.12.1925)	55 068
1927	60 576
1928(станом на 15.12.27)	66 875
1929(станом на 1.12.28)	74 046

Помітні дві особливості. По перше, у більшості випадків у статистиці 1930-х, де формально рахувалася кількість вчителів за увесь навчальний рік (табл.1.), надані цифри дещо більші від тих, які вважаються чинними на 1 січня календарного року (табл.2.). Різниця невелика і пояснення їй знайти неважко. Після подолання кризи початку 1920- рр. надалі кількість вчителів лише зростала. І порівняно невелика їх кількість приходила до школи і в другій половині навчального року. Хоча, звичайно, основне поповнення школи кадрами відбувалося влітку. Можна зробити висновок, що чисельність вчителів у статистиці 1930-х вираховувалася переважно станом на кінець навчального року.

Більш цікавою є інша різниця. Стосується вона лише 1922 – 1924 рр. (1921-22 – 1923-24) рр. і є найбільш відчутною саме в 1922 (1921-22) р. Якщо прийняти кількість вчителів у 1915 (1914-15) р. за 100%, то відмінність можна відобразити в такій таблиці:

Таблиця 3.

Порівняння кількості вчителів у за різними статистичними даними
(у відсотках)

Роки :	Вчителів за статистикою 1920-х (1915 – 100%)	Вчителів за статистикою 1930-х (1914-15 – 100%)	Різниця (у %)
1915 / 1914-15	100	100	0
1922 / 1921-22	140	93,4	47,6
1923 / 1922-23	115	98	17
1924 / 1923-24	104,1	98,01	6

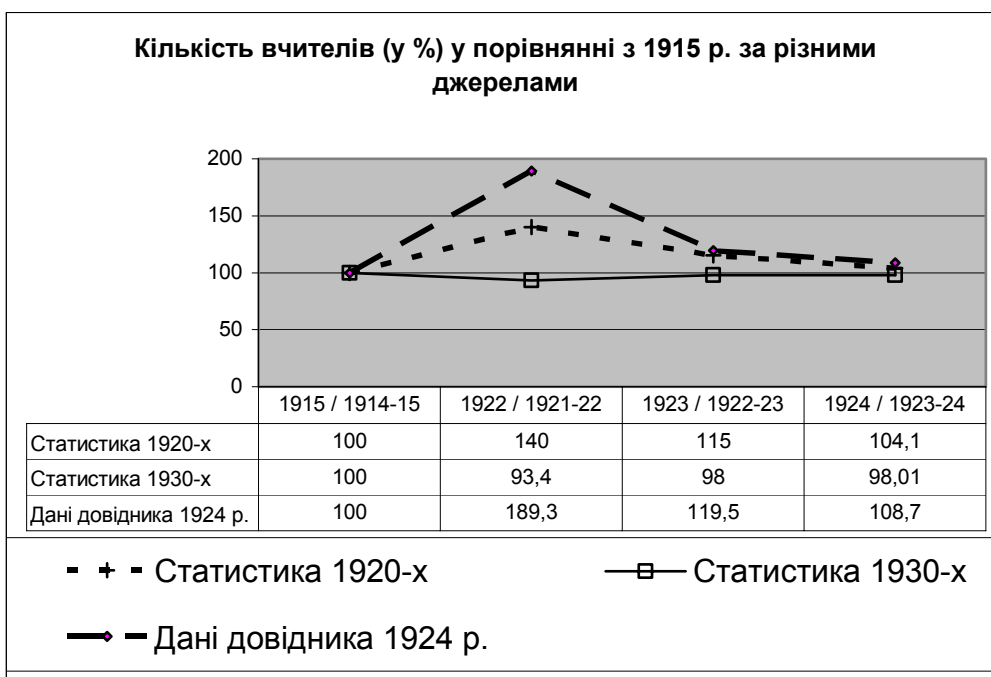
Аналізуючи відокремлено другу та третю колонку дослідник може зробити зовсім протилежні висновки щодо динаміки чисельності вчительства у першій половині 1920-х рр. Якщо опиратися на статистичні дані 1930-х рр., то логічним буде твердження про те, що саме з 1922 р. розпочався хоч і повільний, але поступальний зріст кількості вчителів. Однак таке твердження суперечить не лише статистиці 1920-х рр., але й тогочасній літературі з теми шкільництва. У ній неодноразово виражалася стурбованість скороченням кількості вчительського складу. Приміром, на початку 1924 р. у довіднику під грифом Наркомату освіти УСРР наводилися цифри щодо кількості педагогічного персоналу у 1921-23 рр. І хоча говорилося, що до цифр треба „ставитися обережно”¹⁴ (у порівнянні навіть із статистикою другої половини 1920-х рр. вони були вищі), однак тенденція сумніву не викликала – з остаточним утвердженням радянської влади кількість шкіл, і вчительського складу відповідно, стала зменшуватися стрімкими темпами. Оскільки показники за ці три „проблемні” роки у цьому довіднику більш розлогі, то проілюструємо їх в окремій таблиці¹⁵.

Таблиця 4.

Чисельність вчительства у 1921-23 рр. (за даними 1924 р.)

Дата	Абсолютні цифри	У відсотках до 1.10.1921
1.10.1921	84 902	100
1.04.1922	73 281	86,3
1.04.1923	53 592	63,1
1.10.1923	48 755	57,4

Найбільш проблемним є визначення чисельності вчительства під час апогею голоду. Водночас дані за інші періоди більш точні і їх варто порівняти з наведеними вище цифрами статистиків 1920-х і 1930-х рр. Щоб деяким чином уніфікувати ці наявні за 1921/22-1923/24 рр. показники з наведеними у Таблиці 1 і Таблиці 2, приймаємо дані названого довідника Наркомосвіти за 1.10.1921 р. як характеристику 1921-22 навчального року (в крайньому разі – його початку), від 1.04.1922 – виключимо, оскільки вони є найбільш недостовірними. Цифри від 1.04.1923 р. приймаємо як характерні для 1922-23 навчального року (його закінчення), а від 1.10.1923 – для 1923-24 навчального року (початок). Звичайно, певні недоліки в такій уніфікації є. Але такий підхід дозволяє уточнити кількість вчительства на початок мирного часу. Щоб порівняння було більш наочним, автор склав графік, у якому усі дані приводяться у порівнянні з 1915 р. Ось він:

Як видно, зменшення кількості вчительства в перші роки „мирного будівництва” зафіксоване на двох графіках. Дані довідника наркомату освіти від 1924 р. роблять цю тенденцію незаперечною. У ньому є показники за жовтень 1921 р., коли вплив голоду ще не був помітним. Більше того, оскільки у названому довіднику остання цифра стосується 1.10.1923, а в статистиці 1920-х – станом на 1 січня 1924 р., то, враховуючи тенденцію до зниження кількості вчителів, їх можна вважати ідентичними. Про те, що з 1924-25 навчального року вже й дані статистики 1930-х рр. не мають принципових розбіжностей з даними 1920-х ми говорили вище.

Припинити зменшення кількості вчителів вдалося лише в 1924-25 навчальному році. Цей висновок впливає з **Таблиці 2**. Про це, зокрема, свідчить і текст постанови ВУЦВК від 10 жовтня 1924 р., у якій говорилося про „зупинення відходу на шкільному фронті” як одне з вагомих досягнень¹⁶. З цифр довідника 1927 р., які в абсолютному своєму значенні дещо різняться від даних **Таблиці 2**, впливає та ж тенденція – кількість вчителів остаточно стабілізувалася і намітилися перші тенденції до зросту саме в 1925 (1924-25 навчальному) році, а включно до 1927 р. кількість вчителів була меншою, аніж у 1922 р.¹⁷

Звідки ж тоді в статистиці 1930-х взялася цифра 42 376 вчителів у 1921/22 навчальному році, яка так відчутно контрастує з показниками з інших

джерел? Не могла ж вона з'явитися просто з неба? І що є причиною такої невідповідності інших даних за 1922-1924 рр.? Аналіз відомих нам документів дозволяє стверджувати, що це стало можливим внаслідок відразу двох факторів.

Першим слід назвати вибір джерела даних. Автору статті вдалося його віднайти, а відтак зрозуміти походження кінцевої цифри. Формально до самого джерела зауважень бути не може. Ним виявилися офіційно оприлюднені результати обстеження освітніх закладів. Рішення про його проведення було прийнято постановою РНК УСРР від 23 грудня 1921 р. Однією з цілей цього обстеження було отримання відомостей „як про самі заклади, так і про педагогічний та керівний їх склад”¹⁸. Згідно даної постанови це обстеження мало розпочатися не пізніше 1 лютого і закінчитися не пізніше 15 березня 1922 року¹⁹. Однак реально воно розпочалося на початку травня²⁰.

Зрозуміло, що з початку січня до травня 1922 р. ситуація кардинально змінилася. В Україні був апогей голоду. Однак не лише голод став причиною зменшення кількості вчителів за цей короткий період. У вступі до публікації результатів названого нами обстеження з цього приводу зазначалося таке: „Відчутно змінилася ситуація в області народної освіти, особливо у зв'язку з масовим, іноді неупорядкованим переходом закладів народної освіти на місцевий, на той час ще погано організований бюджет. Попередні списки закладів народної освіти, що були складені окремими губерніями на 1 січня 1922 р., вже не відповідали стану справ у травні місці”²¹.

Переведення народної освіти на місцевий бюджет, якого на той час фактично не існувало, означало на практиці відмову більшовицької влади від фінансування школи. Це, звичайно, не могло не вплинути на кількісний склад шкіл та вчительства навіть у тих губерніях, які не постраждали від голоду. Однак, навіть враховуючи цей факт, у тексті зазначалося – „ЦСУ України вважає, що загальна цифра шкіл-семирічок (а відповідно і вчителів у них – Є.Г.), що згідно з обслідуванням становить 15 298, є дещо зменшена порівняно з їх справжньою кількістю і одночасно з цим коливається у межах зазначеної вище кількості та 22 000 шкіл, у свій час зареєстрованих Народним Комісаріатом Освіти УСРР за станом на 1 січня 1922 р.”²². Тобто ті, хто проводив цей перепис вважав його дані значно применшеними, але статистики 1930-х взяли ті цифри без будь-яких застережень.

Однак навіть це обстеження показало більшу цифру, ніж та, яка фігурує у статистиці 1930-х. А саме – близько 46 200 осіб (це без дошкільних закладів освіти та дитячих розподільників, а також без врахування ряду регіонів)²³. Тобто навіть попри явний недооблік вчительства, який визнавався самими упорядниками обстеження, кількість вчительства у травні 1922 р. перевищувала довоєнні показники. Щоб зрозуміти, звідки ж у статистиці 1930-х взялися ще нижчі цифри, варто проаналізувати другий фактор.

Більшовицькі статистики 1930-х серед шкільних вчителів 1922-1924 рр. враховували лише тих, хто працював в традиційних семирічках та початкових школах. Викладачів шкіл при дитячих будинках, які в перші роки більшовицької влади в Україні вважалися основою майбутньої системи освіти, вони не враховували. У звичайних же школах за переписом працювало 41 371 осіб²⁴. Якщо зважити на те, що ця кількість не включала в себе дані по 3 повітам Чернігівської губернії, містам Олександрії, Бахмуту, Гуляй-Полю, Житомиру, Слов'янську та Чигирину²⁵, то цифра „42 376” стає цілком зрозумілою (екстраполяція або дооблік).

У наступні два роки залишився чинним лише другий фактор. Тобто до кількості вчителів статистика 1920-рр. включала вчителів трудшкіл при дитячих будинках різного типу²⁶. Зменшення різниці між різними статистичними даними у наступні два навчальні роки (див *табл.3 та графік*) стало результатом скорочення кількості дитячих будинків і, відповідно, меншою кількістю (не)врахованих вчителів. Так, приміром, якщо станом на 1 квітня 1922 р. було 2002 дитячих будинки, то 1 квітня 1923 р. їх стало менше на 800²⁷, а кількість педагогів у них зменшилася з 12 267 до 7 376²⁸. Кількість вчителів у денних дитячих будинках зменшилася за цей рік з 1 436 до 293²⁹ тощо. Відколи ж кількість вчителів в УСРР почала реально зростати, то потреба в такого роду „обґрунтуваннях” переваг радянської влади зникла. Показники за другу половину 1920-х рр. фактично ідентичні в обох джерелах і навіть у статистиці 1930-х вони дещо вищі. Існуючу різницю ми вже пояснювали вище. Таким чином, проведений аналіз ствердив достовірність статистики 1920-х рр. і в черговий раз підтвердив висновок французького науковця А.Блюма про те, що в другій половині 1930-х рр. „статистика перестала бути засобом пізнання і перетворилася на засіб пропаганди”³⁰.

Важливим у вивченні кількісних параметрів є також визначення закономірності цих змін. Якщо прив'язувати збільшення кількості вчительства до розвитку модернізаційних процесів, то слід визнати, що воно мало б зростати (до певного насичення) паралельно зі зростанням чисельності робітників, зайнятих у промисловості. Довоєнна динаміка свідчила на користь цієї думки – і кількість робітників, і кількість вчителів в Україні стрімко збільшувалася (див. *Табл.5*). Перші роки війни не змінили цієї тенденції – це підтверджують як представлені у таблиці дані за 1915 р., так і відома кількість робітників на початок 1916 (635,3 тис.) та 1917 (812,5 тис) років³¹. Але починаючи з 1918 р. і по 1921 р. динаміка зміни чисельності цих двох соціальних груп прямо протилежна. У ці роки чисельність робітництва стрімко скорочується, а кількість вчителів, навпаки, зростає (див. *Таблиця 5*, усі дані – на початок календарного року³²). Тоді як в 1922-1924 рр. скорочується кількість вчителів, а робітників – зростає.

Таблиця 5.
Зміни у кількості вчителів та робітників великої промисловості у
(1914-1928)

Рік	Робітники великої промисловості (на початок календарного року)		Вчителі (на початок календарного року)	
	Абс. цифри (в тис)	У % до 1914	Абс. цифри	У % до 1914
1911	481,6	76,3	35 460	80,4
1914	631,6	100	44 083	100
1915	631,4	99,96	44 862	101,8
1922	280,5	44,4	62 740	142,3
1923	277,4	43,9	51 617	117,1
1924	349,0	55,3	46 717	106
1925	385,2	61	46 863	106,3
1926	541,1	85,7	55 068	124,9
1927	617,9	97,8	60 576	137,4
1928	653,2	103,4	66 875	151,7

Щодо робітництва – то причини як падіння, так і зростання його кількості зрозумілі, закономірні і логічні – падіння в добу кризи, революцій і потрясінь, зростання – у період відбудови економіки. Але динаміка вчителів суперечить цій, здавалося б, закономірній тенденції. Причиною його зростання у цей неспокійний час стало усвідомлення дедалі ширшими верствами населення необхідності освіти. І що особливо важливо – зняття заборони на українську школу. Як зазначав відомий український педагог С.Сірополко „кожне село намагалося мати в себе українську школу, складало приговори, збирало кошти, відводило помешкання, давало ґрунт, розшукувало вчителя”³³. Тобто якщо раніше освітня справа все-таки була прерогативою держави та церкви, то в роки революцій і потрясінь вже саме суспільство вимагало школи. І не лише вимагало, а й створювало її.

Це прагнення не зникло і після приходу радянської влади, що добре усвідомлювало більшовицьке керівництво. Так, Х. Раковський у одній із своїх доповідей у 1920-му р. підкреслював: „Населення скрізь посилено вимагає шкіл. Селяни самі віддають будинки поміщиків та ремонтують школи. В одній волості житомирського повіту серед селян зібрано 3 млн. грошей для того, щоб їм зробили школу”³⁴. Про розуміння більшовицьким керівництвом цієї масової тенденції свідчить і одна з перших постанов більшовицької влади в освітній галузі на початку 1920 р. під назвою „О практической работе по просвещению”. В ній, зокрема, після вказівок про

розпуск інститутів та старших класів гімназій наголошувалося: „В області початкової школи зосередьте всі зусилля на підтримці та зміцненні початкової школи. Відкрийте всі українські школи, що існували раніше. Забезпечте їх навчальними посібниками, паливом і всіма засобами охороняйте приміщення від реквізиції”³⁵. Тобто більшовицька влада намагалася враховувати прагнення широких мас, перш за все селянських. І для цього спробувала хоча б зберегти (про розширення мова не йшла) ті надбання в галузі освіти, які були здобуті національними урядами України в 1917-1919 рр.

З початком непу держава усунулася від фінансової підтримки шкільної освіти. Школу фінансували самі народні маси. Так, за свідченням газети „Правда”, на початку 1923 р. за державний кошт утримувалося лише 70 закладів Соцвиху³⁶ в Україні. А, приміром, в повітах київської губернії коштом селян на добровільних засадах було відремонтовано 80% шкіл³⁷. Більш вагому частку, ніж державні кошти, займала допомога організацій, що патрунували той чи інший заклад. Однак основою для існування шкіл у цей час стали кошти сільських громад, а також, як зазначалося у доповідній записці наркомату освіти – „подаєння, які вчительство вимушено було приймати у формі обідів по черзі у кожного з селян, або у вигляді підношень індивідуальних або групових” та „енергія і ентузіазм вчительства”³⁸.

Зрозуміло, що в умовах усунення держави від підтримки шкільної справи кількість вчителів чималою мірою визначалася економічними умовами. А вони на початку 1920-х рр. були на селі вкрай важкі. Скорочення кількості вчительства на початку 1920-х рр. було зумовлено значною мірою саме голодом 1921-23 рр. Це загальновизнаний факт. Але стосується він передусім південних регіонів України. На заході та півночі УСРР вчителів звільняли через політичні причини. Так, приміром, в одному з повітів Волині в результаті політичної „чистки” 1922 р. було звільнено 90% (!) вчительського складу³⁹. Про недовірливе ставлення вчительства до більшовицької влади говорилося скрізь. Без опанування цієї соціальної групи, яка, „як довів досвід на Україні, може зрушити з місця будь-яку гору, навіть такий сфінкс, яким є селянство”⁴⁰, більшовики не бачили сенсу у збільшенні її кількості, тобто не збиралися сприяти розвитку шкільництва. Про це прямо писалося у педагогічному журналі: „Діти мають виховуватися або як борці за комунізм, або зовсім не виховуватися. Цю найвеличнішу історичну проблему не можна ставити в залежність від умонастроїв розхлябаного інтелігента”⁴¹.

Таким чином можна з впевненістю сказати – причинами скорочення вчительства на початку 1920-х рр. був не лише голод, а й фактична відмова фінансувати школу („перехід” школи на місцевий бюджет, якого не існувало), та опір вчительства більшовицькій владі чи просто непідконтрольність і недовірливе ставлення до неї. Причому ці причини могли впливати на

процес як відокремлено, так і спричиняти одна одну. Однак модернізаційні потреби змусили більшовиків проводити більш гнучку політику, символом якої стала політика коренізації. І саме після перших її успіхів становище нормалізувалося.

Повертаючись до порівняння динаміки кількісного складу вчительства і робітництва, відзначимо цікаву деталь: навіть у найважчі після початку Першої світової війни часи для обох цих груп (для вчительства – перші роки відбудовного періоду, для робітників – 1919-1921 рр.) чисельність вчительства, на відміну від робітництва, була таки більшою від довоєнного рівня. Якщо перевести це на мову модернізаційної термінології, то можна сказати, що хоча поточні результати модернізації (випуск промислової продукції) зменшилися, внутрішня підготовка до неї, усвідомлення її необхідності та розвиток однієї з її основних передумов (освіта) у ті важкі роки не послабилася.

Важливою складовою характеристики вчительства як соціальної групи є аналіз його розподілу між містом та селом. Такі показники за всі роки досліджуваного періоду можна визначити лише за статистикою 1930-х років (див. *Таблиця 6*⁴²). Про неточність та упередженість її цифр стосовно 1922-1924 рр. вище йшла мова. Тому наведені у цій таблиці показники мають бути певним чином відкориговані.

Таблиця 6.

Розподіл вчителів між містом та селом.

Навчальні роки		місто	село	всього
1914-15	Абс. цифри	15 778	29 705	45 483
	відсотки	34,7	65,3	100
1921-22	Абс. цифри	10 604	31 772	42 376
	відсотки	25	75	100
1922-23	Абс. цифри	12 121	32 358	44 479
	відсотки	27,3	72,7	100
1923-24	Абс. цифри	12 616	31 868	44 484
	відсотки	28,4	71,6	100
1924-25	Абс. цифри	13 399	33 464	46 863
	відсотки	28,6	71,4	100
1925-26	Абс. цифри	16 116	39 201	55 317
	відсотки	29,1	70,9	100
1926-27	Абс. цифри	17 669	43 358	61 027
	відсотки	29	71	100
1927-28	Абс. цифри	22 573	45 340	67 913
	відсотки	33,2	66,8	100
1928-29	Абс. цифри	24 184	51 196	75 380
	відсотки	32,1	67,9	

З **Таблиці 6** видно, що від 2/3 до 3/4 усього вчительства працювало на селі. Однак за окремі роки можна віднайти матеріали і в інших джерелах. Так, якщо порівняти показники (у відсотковому відношенні) цієї таблиці із результатами шкільного перепису, що відбувся у грудні 1927 р., то виявиться, що сільське вчительство, згідно шкільного перепису, становило 71,6%⁴³ від загальноукраїнського, тоді як згідно наведених у таблиці цифр – 66,8%. Втім закиди у свідомому перекирчуванні легко спростовуються – вищий відсоток сільського вчительства пояснюється тим, що міста були визначені за списком ВУЦВК. Якщо ж до числа міст включити усі ті населені пункти, що потрапили до списку міст під час перепису населення 1926 р., то відсоток сільського вчительства зменшиться до 67%⁴⁴ – цифра майже ідентична наведеній в таблиці. Це свідчить про іноді досить таки розмиту межу між поняттям „сільський” і „міський” вчитель. Проведений аналіз також підтверджує високу ступінь достовірності тих показників **Таблиці 6**, що стосуються другої половини 1920-х рр.

Водночас не можна не зауважити, що до вказаного у **Таблиці 6** співвідношення між сільським і міським вчительством у 1921/22 – 1923/24 навчальних роках є серйозні зауваження. Вони витікають із тих перекирчувань більшовицької статистики 1930-х, про які ми писали вище. Відтак абсолютні цифри далекі від істини. Більше того, наведені у відсотках дані неможливо екстраполювати, оскільки неврахування вчительства статистиками 1930-х не носило рівномірного характеру. Якщо врахувати, що у 1922-1924 рр., з огляду на вказані причини, скорочувалася кількість насамперед сільського вчительства, то можна з впевненістю стверджувати, що його відсоток у ці три роки був вищим порівняно із вказаним у **Таблиці 6**. Автор має навіть родинне підтвердження тези про скорочення сільського вчительства на початку 1920-х рр. Моя бабуся, яка була родом із села на сучасній Житомирщині, мала йти в школу саме у 1922/23 навчальному році. Але вона залишилася на все життя неграмотною. Тоді як всі її старші і молодші брати сестри (усього десять) отримали початкову освіту. Тобто вчителів в деяких „неблагодійних” районах не було навіть у тих селах, де вони були до війни.

Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що для більшовицької влади терміни „сільський вчитель” і „вчитель” взагалі були ледь не повними синонімами. І причиною цього було не лише те, що своєю кількістю сільське вчительство значно переважало міське, а і його величезним значенням у новобудованому суспільстві. Для компартійних керманічів було важливо мати багато педагогів на селі, але лише „правильно” ідеологічно вихованих. „Розхлябані інтелігенти”, які можуть мати відмінну від владних інституцій думку, компартійному керівництву були непотрібні. Адже не менш, а то й

більш важливим завданням вчительства була громадська робота. Про це постійно наголошувалося у постановах, статтях, наказах, інструкціях тощо. „Радянська влада з особливою увагою і дбайливістю ставиться до нового вчительства, що є провідником не лише загальної, а й комуністичної освіти в маси”⁴⁵, – говорилося в одному з таких документів. Беззаперечним визнавався той факт, що громадська робота була прерогативою передусім сільських вчителів. Зокрема, голова спілки робітників совіти України О.Мізерницький навесні 1925 р. наголошував: „Тим часом як сільське вчительство через об’єктивні причини бере якнайважливішу участь в громадській роботі й часто перевантажується нею, міське вчительство є майже вільним від громадської праці, не знаходячи об’єкту для своєї роботи”⁴⁶.

Величезне значення сільського вчителя для влади буде більш зрозумілим, якщо врахувати ще одну обставину: на селі на одного вчителя припадало значно більше учнів, ніж у місті. Приміром, наприкінці 1927 р. на одного вчителя у місті в середньому припадало близько 27 учнів, а на селі – близько 37. І це при тому, що на той час ситуація вже покращилася – наприкінці 1925 року на одного сільського вчителя припадало 47 учнів, а на міського – майже 30 учнів⁴⁷. Перелічене робить цілком закономірним вислів одного з педагогічних плановиків середини 1920-х років: „Розв’язання життєвих питань вчительства за останнього часу нібито ототожнювалося із сільським вчительством”⁴⁸.

Водночас було б неправильно говорити, що проблеми у більшовицької влади з учителями були лише на селі. Наведемо два приклади. У серпні 1923 р. на загальноміських зборах вчителів була прийнята фактично антиурядова резолюція, в якій, зокрема, зауважувалося: „Висловлюємо своє здивування неухважному, прохолодному ставленню, яке спостерігається тут до головного нерву нашої пролетарської держави – народній освіті”⁴⁹. В іншому документі, – резолюції зібрання робітників освіти міста Павлограда на результати I Всеукраїнського вчительського з’їзду (січень 1925 р.) зауважувалося: „Цей з’їзд підвів остаточно червону рису під минулим, коли вчительство не розуміло ролі пролетаріату в будові нового життя і йшло іншими шляхами, перешкоджаючи йому у цій великій роботі”⁵⁰. А от коли „зрозуміло” – тоді і стало потрібним влади, тоді і кількість його почала збільшуватися, в тому числі і на селі.

Важливою характеристикою, тісно пов’язаною важливістю нового світогляду сільського вчительства є національність робітників освіти. За шкільним переписом 1927 р. 76,6% вчительства склали українців, 10,4% росіяни, 6% – євреї, 2,2% – німці, 1,2% – поляки, 0,9% – греки, по 0,6% – білоруси та болгари, по 0,4% – молдавани та татари, і всі інші – 1,1%⁵¹. З перелічених національностей лише білоруси не мали національних адміністративно-

територіальних одиниць на території УСРР. Причому серед вчителів початкової школи українці становили 79,7%, а серед вчителів-предметників середньої – 65,2%. Водночас українська була викладовою у 80,1% вчителів початкової школи і 60,4% – середньої. Тобто у процентному відношенні українська мова навчання у початковій школі станом на кінець 1927 р. була майже ідентична відсотку українців серед всього населення (80,1%⁵²), а в середній – була значно меншою. З огляду на те, що II концентр (5-7 класи) на селі, де українці склали понад 86% населення⁵³, ще не був широко розповсюдженим, такі пропорції виглядають закономірними і свідчать про реальні здобутки української освіти. Варто підкреслити, що українці серед вчительства склали значно більший відсоток, аніж по інших групах інтелігенції. Сам факт переважаючої частки українців серед вчительства УСРР⁵⁴ більшовицька влада активно використовувала в пропагандистських цілях.

Більше відомостей є гендерному складу. До початку Першої світової війни вчителювання не було прерогативою однієї із статей, кількість жінок і чоловіків була майже рівною – жінки становили 49,3% усіх вчителів⁵⁵. Їх співвідношення у наступні роки добре проілюструє **Таблиці 6**⁵⁶.

Таблиці 6.

Гендерний склад вчительства УСРР (у відсотках)

Роки обслідувань	Жінок серед вчителів		
	Міста	Села	Разом
1.1.1922	53,6	49,4	52,2
1.1.1923	55,6	49,1	51,7
1.1.1924	54,3	49,3	51,2
1.12.1925	56,2	52,3	53,4
1.1.1927	57,4	53,0	54,2
15.12.1927	62,3	53,1	55,8

З таблиці можна зробити висновок, що відсоток жінок, за виключенням найважчих років, неухильно зростає. Особливо відчутним був цей зріст у містах – за шість років частка жінок збільшилася майже на 8 відсотків, тоді як у селі – менш ніж на чотири. Однак, незважаючи на названі зміни у співвідношенні, професія вчителя залишалася однією з найбільш „рівноправних”. Про це свідчить той факт, що навіть серед груповодів (вчителі початкових класів), станом на кінець 1927 р. чоловіки склали 38,1%⁵⁷. Для порівняння наголосимо, що нині це вважається суто жіночою професією. Серед вчителів-предметників, більшість у той час зберігалася за чоловіками, – 65,8 % всіх учителів 5-7 класів були чоловічої статі.

Варто підкреслити, що фактична рівність між чоловіками і жінками у цій професії підтверджувалася матеріальним забезпеченням. Приміром, середня

зарплата чоловіків і жінок груповодів наприкінці 1927 р. відрізнялася всього на 70 коп. – 47,5 та 46,8 крб. відповідно. Серед предметників ця різниця була ще меншою – 30 коп. (66 крб. та 65,7 крб.). За рахунок же того, що чоловіки переважали серед предметників, а жінки – серед груповодів, середня заробітна плата по всьому вчительству серед чоловіків була вища майже на 5 крб. Однак ця різниця не була викликана гендерною нерівністю.

Велике значення у формуванні вчительства у 1920-ті рр. мали профспілки. Мала чисельність вчительства та різнохарактерність тих завдань, що стояли перед ним наприкінці XIX ст., не дає змоги говорити про вчительство як окрему соціальну групу у той час. Лише на початку XX ст. в Російській імперії з'явилися перші вчительські організації, однак різнотипність початкових та середніх навчальних закладів залишалася, що певним чином заважало узгодити інтереси всього вчительства. До того ж у цих союзах, і території України це стосується насамперед, не враховувався національний чинник. Ситуація почала змінюватися з початком Першої світової війни і, особливо, після початку Російської революції.

Ми не будемо зупинятися на аналізі профспілок цієї доби. Зауважимо лише, що в Україні переважаючим став вплив „Всеукраїнської вчительської спілки”. Більшовицькі плановики визнавали, що „учительська спілка об'єднала в першу чергу учителів села – сільську українську інтелігенцію, що плекала надії на національне визволення”⁵⁸. Тобто вона (спілка), була ініційована вчительськими низами і стала справді народною. І ця профспілка українських учителів на тривалий час „зв'язала свою долю з долею петлюрівщини. Вважала її перемоги своїми перемогами, а її поразки – своїми поразкам”⁵⁹. Відтак більшовицька влада зробила все можливе для цієї спілки. І це вдалося зробити – не без допомоги боротьбистів, – на початку 1920 р. Про нагальну потребу боротьби з іншими „інорідними” більшовицькій владі тілами в системі освіти свідчить лютнева 1920 р. інструкція наркомату освіти: „Розколюйте усі існуючі вчительські організації і з дійсно революційних елементів створюйте єдиний Всеукраїнський союз робітників освіти та соціалістичної культури, який буде здатний здійснювати нашу Радянську політику”⁶⁰.

Однак, як це видно навіть з наведеної вище цитати, без профспілки освітян більшовицька влада вже не мислила майбутнього. Інша справа, що вона мали перетворитися із засобу захисту інтересів учителів на засіб встановлення контролю держави над вчителями, при цьому зберігши, а то й навіть формально розширивши деякі функції по захисту членів профспілки. І якщо попередні вчительські професійні організації організовувалися за ініціативою „знизу”, то нова була створена безпосередньо „зверху”: „Народившись в кабінеті наркому освіти, перші кроки свої спілка робос справляє шляхом нарком-осівської роботи”⁶¹. Варто підкреслити, що тривалий час (до 1924 р.) нова

спілка мала неукраїнську назву. Незважаючи на формальну незалежність УСРР, вона носила назву „Південного бюро” всеросійської спілки вчителів. Тобто навіть формально у назві не було слів „Всеукраїнська” чи „українська”. В документах вживалася також назва не „спілка робос” (робітників освіти”), як це було пізніше, а „спілка Работпрос” (за російським зразком). Лише з другої половини 1923 р. (після проголошення утворення СРСР⁶²) листи з Москви до керівників українського робосу стали адресуватися як до Укрбюро, а не до Південбюро.

Після поразки національно-визвольних змагань вчительство намагалося захиститися від нової влади гаслом аполітичності роботи вчителя, однак більшовицький центр це не влаштувало. Результатом суперечності стало скорочення кількості вчительства, що продовжувалося навіть після деякого налагодження ситуації в інших сферах господарського та культурного життя. Причини цього скорочення вже розглядалися вище. Зауважимо лише, що профспілка, і в першу чергу її керівники, були повністю підконтрольні владі. Різницю у ставленні царської та більшовицької влади до професійних спілок ілюструє одна важлива деталь. Якщо до революції типовою причиною звільнення вчителя з посади була його належність до „Всеросійського союзу вчителів”⁶³, то в 1920-х ситуація змінилася з точністю до навпаки – звільняли в першу чергу тих хто не вступив до профспілки. В циркулярному листі до губернських відділів профспілок «Про добровільне членство» підкреслювалося: «Не вступившие в союз могут быть сняты и заменены безработным членами Союза»⁶⁴. У цьому ж документі також наголошувалося на тому, що нова профспілка не користується популярністю серед вчителів і пропонувалися певні заходи, щоб все-таки здобути прихильність робітників освіти. Таким чином можна зробити висновок, що більшовицьке керівництво, усвідомивши об’єктивну необхідність учительської профспілкової організації, вирішило: конфліктувати з нею не можна, а відтак її необхідно очолити.

Такий підхід до діяльності вчительської профспілки приніс вагомий дивіденди новій владі. Навіть політична перепідготовка йшла під прапором профспілки, не кажучи вже про інші традиційно профспілкові справи, які тепер були під управлінням більшовицької влади. Однак реальних результатів не було до того часу, доки сама більшовицька влада на практиці не почала піклуватися про розвиток української за формою освіти. Адміністративні заходи та заклики на кшталт «від чужого нам учительства скоріше позбавляйте школу, для чого влаштовуйте перевибори вчителів не лише на папері, але й насправді»⁶⁵ не допомагали. Причина проста – нікого було обирати, бо „нового” (прокомуністичного) вчительства ще не вистачало. Враховуючи це, а також той факт, що й далі ще деякий час на професійних з’їздах та зібраннях робітників освіти піднімалися досить гострі питання,

можна зробити висновок про те, що у 1920-х рр. вчительство було не лише об'єктом, але й суб'єктом владної політики.

Останнім штрихом, яким ми завершимо характеристику соціального обличчя вчительства, стане аналіз його освітньо-професійних особливостей. Зауважимо, що на той час для того, щоб стати вчителем, зовсім не обов'язково було мати педагогічну освіту. Власне кажучи, за виключенням хіба що учительських інститутів, її фактично не існувало.

При аналізі кількості вчительства вже згадувалося обстеження 1922 року. Окрім визначення кількості влада в цьому обстеженні намагалася якось класифікувати вчительство за освітою. В Інструкції до цього обстеження було добре виписано три категорії „освітнього цензу” вчителів – освіта „вища”, „середня” та „нижче середньої”. Оскільки різнотипність навчальних закладів довоєнного періоду була просто вражаючою, то наданий в інструкції перелік навчальних закладів ми подали в окремій таблиці⁶⁶:

Таблиця 8.

Розподіл навчальних закладів довоєнного часу за категоріями.

Вищі навчальні заклади	Середні навчальні заклади	Навчальні заклади нижче середніх
1. Університети	1. Вчительські інститути	2. Прогімназії
2. Вищі жіночі курси	3. Гімназії чоловічі та жіночі	4. Духовні училища
3. Академії	5. Реальні училища	6. Професійні училища
4. Консерваторії	7. Учительські семінарії	8. Торгові школи
5. Духовні академії	9. Жіночі інститути	10. Міські училища по положенню 72 року.
6. Інститути	11. Духовні семінарії	12. Міністерські дво та однокласні
	13. Комерційні училища	14. Земські
	15. Приватні навчальні заклади I розряду	16. Міські
	17. Єпархіальні училища	18. Фабрично-заводські
	19. Середні сільськогосподарські школи	20. Нижчі технічні училища
	21. Середні технічні	22. Залізничні дво та

	промислові училища та технікуми	однокласні
	23. Музичні училища.	24. Церковно приходські
	25. Художні училища	26. Школи грамоти
	27. Військові і морські корпуси та юнкерські училища	

Після обстеження виявилось, що повну вищу освіту мали 10% вчителів, середню та незакінчену вищу – 65,9%, нижче середньої – 24,1%⁶⁷. Однак більшовицьке керівництво більше турбувала не стільки освіта вчителів, скільки їх політична благонадійність. Тому була поновлена практика іспитів на право вчителювання. До них допускалися ”всі громадяни, що не заплямовані судовим вироком та досягли 18 років”⁶⁸. Якихось формальних обмежень за освітою не було, головне – потрібно здати іспит, у програмі якого чільне місце займала програма з суспільствознавства⁶⁹. Тобто пошукач вчительської посади повинен був бути перш за все політично „свідомим”. Цікаво, що психолого-педагогічних питань на іспит не виносилося.

Значно більш розлогу і детальну картини фаховості та освіченості вчительства дав шкільний перепис 1927 р. Його результати щодо освіченості та педагогічного стажу вчителів засвідчує *Таблиця 9*⁷⁰.

Таблиця 9.

Характеристика учителів соцвиху за ступенем освіченості та педагогічним стажем

Категорія вчителів	Угрупування вчителів за освітою(%)				Угрупування вчителів за педагогічним стажем.					
	вища	Технікум УСРР	Середня	нижча	До 2 р.	2-4	5-9	10-14	15-24	25 та більше
Груповоди	3,0	13,7	58,3	25,0	9,7	20,2	29,3	18,0	17,0	5,8
Предметники	36,0	9,1	47,9	7,0	11,2	19,8	28,7	17,2	16,9	6,2
Разом	10,1	12,8	56,0	21,1	10,0	20,1	29,2	17,9	16,9	5,9

Таким чином ми бачимо, що за 5 років відсоток вчителів з вищою освітою майже не змінився, причому серед груповодів він був в десятки разів менше, аніж серед предметників. Була введена нова категорія – „технікум УСРР”. В

результаті (разом з цією категорією) відсоток робітників освіти із середньою освітою дещо зріс, а робітників з нижчою – дещо знизився. Загалом же картина, порівняно із 1922 р., змінилася мало. Із цієї таблиці можна зробити також і інший висновок – майже третина тодішніх вчителів мала стаж менше 5 років, тобто можна з досить великою ймовірністю зробити висновок, що вони прийшли в школу після 1922 р. Однак більшість вчителів починали свою працю на педагогічній ниві ще до приходу до влади більшовиків.

Про певну автономію вчительства свідчить і становище з партійністю серед працівників освіти. Незважаючи на завдання „куністичного виховання” наприкінці 1927 р. позапартійних серед вчителів було 92,6%, причому різниця між груповодами та предметниками у цьому показнику була зовсім невеликою – близько 3% (відповідно 93,3 та 90,1%). Членами та кандидатами в члени КП(б)у було усього 3,3% вчителів, а ЛКСМУ – 4,1%⁷¹.

Підводячи підсумки, слід підкреслити, що УСРР, як і СРСР загалом, потребувала прискорення модернізаційних процесів. Таке прискорення на тому етапі могла ініціювати тільки держава. Воно потребувало стрімкого переходу до нового способу життя, нової повсякденності. Самим лише примусом позитивний результат забезпечити було неможливо. Відтак на вчительство лягало двоєдине завдання – з одного боку освіта, з іншого боку – трансформація повсякденності. В силу ряду обставин, про які ми говорили вище, це завдання по різному бачилося більшістю вчительства та компартійним керівництвом.

Зберігши основні засади куністичної ідеології, владним верхам довелося суттєво поступитися у національній формі. Нині навіть не згадується той факт, що на початку своїх експериментів навіть це слово – „учитель” – культурні плановики більшовицької влади намагалися замінити на „шкраб” („школьній работник”). Цей термін, проти якого, до речі, виступив сам В.Ленін, яскраво характеризував ставлення більшовицької влади до вчительства у перші роки владарювання більшовиків.

Взаємовідносини влади із вчительством були усіяні не лише поступками, а й репресивними заходами. Починаючи з 1930-х рр. в історичній літературі всіляко затушковується та обставина, що в добу відбудовного періоду (1921-1925 рр.), коли уся промисловість та сільське господарства підіймалися з руїни, кількість вчительства не збільшувалася, а, навпаки, зменшувалася. Не акцентувалася увага і на тій обставині, що у словосполученні „розвиток радянської освіти” для кремлівської влади безумовним пріоритетом користувалося слово „радянської”. Освіта, позбавлена куністичної ідеології, була непотрібна більшовицькому керівництву. Вчитель, а по суті, як ми вже визначили йшлося про сільського вчителя, – мав не тільки і навіть не стільки навчати, скільки вести пропагандистську та агітаційну роботу, допомагати

владі змінювати світосприйняття селян і всю їх повсякденність. Для цього треба було перш за все змінити світ уявлень та моральних цінностей самого вчителя. Це завдання повністю не було розв'язано до початку 1928 р., однак були зроблені суттєві кроки в цьому напрямку.

¹ Дейвіс Норман. Європа: Історія. – К., 2006. – С.788.

² Див.: Єфіменко Г. Громадська робота вчителя як чинник повсякденного життя вчителя. // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідом. зб. наук. пр. – Вип.15. – Київ, 2006. – С.108-132.

³ Луначарський А. О быте. – М., 1927. – С.10.

⁴ Плаггенборг Стефан. Революция и культура. Культурные ориентиры в период между Октябрьской революцией и эпохой сталинизма. – Санкт-Петербург. – 2000. – С.29.

⁵ Там само. – С.35.

⁶ Кліцаков І.О. Педагогічні кадри України (1917- 1937 рр.) / Горлівський держ. педагогічний ін-т іноземних мов ім. Н.К.Крупської. – Донецьк : Юго-Восток, 1997. – 309 с.

⁷ Кліцаков І.О. Партійне керівництво ідейно-політичним вихованням вчительства (1917-1927) // Український історичний журнал. – 1988. – №3. – С.90-100: Він же Підготовка і виховання учительських кадрів на Україні (1927-1937) // Український історичний журнал. – 1990. – №2. – С.57-69.

⁸ Богінська І.В. Педагогічні кадри Донбасу і політика українізації (1920- 30-ті роки): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький держ. ун-т — Донецьк, 2000. – 19 с.

⁹ Народна освіта на Україні. – Харків, 1924; Народна освіта України на 1 січня 1925 р. Установи соціального виховання. – Харків: ЦСУ УСРР, 1925.- Вип.1.- Т.5.

¹⁰ Календарь и записная книжка Волосного статистика и корреспондента ЦСУ Украины на 1922 г. – Харьков, 1921; Календарь-справочник и записная книжка ЦСУ Украины на 1923 г. – Харьков, 1922; Календар-довідник на 1926 р. – Р.Б. – 1926; Календар-довідник на 1927 р. – Р.Б. – 1927.

¹¹ Народное образование Украины по обследованию на 1 января 1922 года: Предварительные итоги. Серия VII. Статистика народного образования; Статистика Украины. №131, серия 8, т.7. Вип.1.; Народна освіта на Україні на 15 грудня 1927 р. Попередні підсумки шкільного перепису. Харків, 1928; Всесоюзний шкільний перепис 15/ХІІ-1927р. – Т.1; Шкільні установи соціального виховання на Україні. - Харків, 1930.

¹² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф.318, оп.1, спр.1403, арк.10.

¹³ Україна. Статистичний щорічник. – Харків, 1929. – С.85. Показники за 1929 р. – за попередніми підрахунками.

-
- ¹⁴ Народня освіта на Вкраїні. – Харків. – 1924. – С.87.
- ¹⁵ Там само. – С.99. Від загальної кількості педагогів віднято тих, хто працював у дитячому садку. Якщо в 1921-22 рр. ця цифра складала понад 2 тис. осіб, то у 1923 р. – близько 350-400.
- ¹⁶ Збірник узаконень та розпоряджень робітниче-селянського уряду України (далі – ЗЗ України). – 1924. – №43. – Ст.272. – С.800.
- ¹⁷ Авдієнко М.О. Народна освіта на Україні. – Харків, ЦСУ., 1927. – С.
- ¹⁸ ЗЗ України – 1921. – №27. – Ст.911.
- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ Народное образование Украины по обследованию на 1 января 1922 года: Предварительные итоги. Серия VII. Статистика народного образования. – Харьков, 1923. – С.Ш.
- ²¹ Там само.
- ²² Там само. – С.IV.
- ²³ Там само. – С.2.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ Там само.
- ²⁶ Україна. Статистичний щорічник на 1928 р. – Харків, 1928. – С.85; Україна. Статистичний щорічник на 1929 р. – Харків, 1929. – С.79.
- ²⁷ Народня освіта на Вкраїні. – Харків. – 1924. – С.89.
- ²⁸ Там само. – С.99.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Блюм А., Меспуле М. Бюрократическая анархия: Статистика и власть при Сталине. – М., РОССПЭН, 2006. – С.112.
- ³¹ Україна. Статистичний щорічник на 1928 р. – Харків, 1928. – С.229.
- ³² Україна. Статистичний щорічник на 1928 р. – Харків, 1928. – С.229; Україна. Статистичний щорічник. – Харків, 1929. – С.85.
- ³³ <http://izbornyk.narod.ru/cultur/cult06.htm>
- ³⁴ Советское строительство на Украине (по докладам отделов Губисполкомов). Итоги одной поездки. – Харьков. – 1920. – С.44.
- ³⁵ ЗЗ України. – 1920. – №1. – С.13; Известия ВЦИК и Харьковского Губревкома. – 1920. – 27.02. – №59.
- ³⁶ Правда. – 1923. – 25 января.
- ³⁷ Там само.
- ³⁸ ЦДАВО України, ф.166, оп.3, спр.865., арк.14-17.
- ³⁹ Правда. – 1923. – 25 января.
- ⁴⁰ Чалий С. До „Сторінки з щоденника” тов. Леніна (Роля народного вчителя) // Путь просвещения. Шлях освіти. – 1923. – №11-12. – С.118.
- ⁴¹ Арнаутов В. Переподготовка работников просвещения. // Путь просвещения. Шлях освіти. – 1923. – №7-8. – С.38.
- ⁴² ЦДАВО України, ф.318, оп.1, спр.1403, арк.10-11.
- ⁴³ Вирахувано за: Україна. Статистичний щорічник на 1928 р. – Харків, 1928. – С.86-87.

-
- ⁴⁴ Там само.
- ⁴⁵ Авдієнко М.О. Народна освіта на Україні. – Харків, ЦСУ, 1927. – С.15.
- ⁴⁶ Мізерницький О. До II Пленуму ВУЦП Робос. Перший етап. // Робітник освіти. – Березень-квітень 1925. Число 3-4 (5-6). – С.4.
- ⁴⁷ Україна. Статистичний щорічник. – Харків, 1929. – С.8.
- ⁴⁸ Сергієні І. Міський вчитель іде за сільським. // Робітник освіти. – Березень-квітень 1925. Число 3-4 (5-6). – С.37.
- ⁴⁹ ЦДАВО України, ф.2717, оп.2, спр.29, арк.7.
- ⁵⁰ Там само. – Спр.35, арк.14.
- ⁵¹ Україна. Статистичний щорічник. – Харків, 1929. – С.85.
- ⁵² Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня року 1926. Національний і віковий склад, рідна мова та письменність населення – Харків, 1928. – С.4.
- ⁵³ Там само. – С.206.
- ⁵⁴ Україна. Статистичний щорічник. – Харків, 1929. – С.85.
- ⁵⁵ Там само. – С.8.
- ⁵⁶ Там само.
- ⁵⁷ Там само. – С.84.
- ⁵⁸ Мізерницький О. Перед лицем Жовтня (освітнянський профрух на Україні) // Народний вчитель. – 1927. – 7 листопада.
- ⁵⁹ Там само.
- ⁶⁰ 33 України – 1920. – №1. – Ст.14. – С.13.
- ⁶¹ Мізерницький О. До II Пленуму ВУЦП Робос. Перший етап. // Робітник освіти. – Березень-квітень 1925. Число 3-4 (5-6). – С.4.
- ⁶² Сфіменко Г. Коли утворився Радянський Союз? До обставин виникнення одного історичного міфу. // День. – 2007. – 6 липня.
- ⁶³ Сучков И.В. Социальный и духовный облик учительства России на рубеже XIX-XX веков // Отечественная история. – 1995. – С.74.
- ⁶⁴ ЦДАВО України, ф.2717, оп.1, спр.1, арк.108.
- ⁶⁵ Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины и Уполномоченных РСФСР. – 1920. – №1. – Ст.14. – С.13.
- ⁶⁶ Російський державний архів економіки (РДАЕ), ф.1562, оп.17, спр.351, арк.4.
- ⁶⁷ Статистика Украины. – Харьков, 1922. – Сер.7. – Т.2. №39. – С.14-15.
- ⁶⁸ Про іспити на право вчителювання в 4-річній школі Соцвиху. – Харків, 1925. – С.1.
- ⁶⁹ Там само. – С.2-3.
- ⁷⁰ Україна. Статистичний щорічник. – Харків, 1929. – С.84.
- ⁷¹ Там само.